

Azerbaycan'da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

Refik Turan*

Öz

Bu araştırmada 1924-1953 yılları arasında SSCB'yi tek adam olarak yöneten ve uyguladığı yönetim tarzıyla dünyanın en çok tartışılan ve eleştirilen liderlerinden birisi haline gelen Stalin'e ve uygulamalarına Azerbaycan okullarında okutulan tarih ders kitaplarında nasıl yaklaşıldığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Stalin ve uygulamalarına yönelik resmi düzeyde ilk eleştiri SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreter Nikita Sergeyeviç Kruşçev tarafından Şubat 1956'da toplanan Komünist Parti 20. Kongresi'nin gizli oturumunda dile getirilmiş ve bu eleştiriler, kısa sürede ders kitaplarına da yansımıştır. Ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerde önemli bir artış da Gorbaçov döneminde gerçekleşmiştir. Azerbaycan SSC'de ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Stalin döneminden uzaklaştıkça Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerin dozunun arttığı anlaşılmaktadır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında ise genelde SSCB yönetimi ve Komünist ideolojiye, özelde ise Stalin döneminin uygulamalarına yönelik eleştirilerin yaygınlaştığı ve dozunun daha da arttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Stalin, Stalinizm, SSCB, Azerbaycan, tarih ders kitapları

* MEB, Çankaya Dr. Binnaz Ege - Dr. Rıdvan Ege Anadolu Lisesi – Ankara / Türkiye
refikuturan76@hotmail.com

Giriş

1879 yılında Gürcistan'ın Gori kentinde doğan İosif Vissarionovich Stalin, 3 Nisan 1922 tarihinde Komünist Parti Genel Sekreterliği görevine getirilmiş, Lenin'in 21 Ocak 1924 tarihinde ölmesinden sonra SSCB'nin başına geçerek ölüm tarihi olan 5 Mart 1953'e kadar ülkeyi *tek adam* olarak yönetmiştir. Stalin'in SSCB'de kurduğu katı-ideolojik tek adam yönetimi, sosyalizme pratikte kazandırdığı kendine özgü yorum ve uyguladığı kitlesel baskı ve kısımlar, onu geçen yüzyılın ve günümüzün adından en çok söz edilen liderlerinden birisi haline getirmiştir.

Günümüzde Stalin dönemini ele alan eserlerde Stalin ve uyguladığı politikalara farklı iki yaklaşım göze çarpmaktadır: “dünyanın en büyük ülkelerinin birinde dev değişiklikler yaratmış çağların en büyük insanlarından”(Murphy 1996: 11) ve “ekip yönetmede doğal yeteneğe sahip bir lider” (Murphy 1996: 217), “geniş bir düşman yelpazesine karşı temel ilkeler savaşımı veren” (Stalin vd. 1976: 8) bir şahsiyet; kimilerine göre ise “herkesten ve her şeyden şüphelenen bir iktidar budalası, giriştiği katliamları en büyük politik buluşu olarak gören sağı solu belirsiz bir akıl hastası” (Lewin 2008:25), “Petro'dan sonra Rusya'nın tanımış olduğu en acımasız despot fakat onun gibi büyük bir Batılılaşmacı” (Carr 2011: 297), “Marksizm ve sosyalizme bağlılığı yüzeysel, kitleleri hor gören, özgürlük ve eşitlikle ilgilenmeyen ve SSCB dışındaki herhangi bir ülkedeki devrim beklentisini küçümseyen bir ‘Rus milliyetçisi’” (Carr 2011: 244) ve “Devrime ihanet eden”¹(Olgaç 2010: 246) bir şahsiyet gibi Stalin uyguladığı ve *Stalinizm* olarak da adlandırılan kendine özgü yönetim tarzıyla Komünist Parti'yi devleti kontrol edecek bir araca dönüştürmeyi amaçlarken (Lewin 2008: 55) iktisadi ve toplumsal amaçlarına ulaşabilmek için sadece geniş halk kesimlerine değil, yeri geldiğinde Partiye de terör uygulamaktan geri durmamıştır (Reiman1998: 155). Stalin'in bizzat kendine bağlı *İçişleri Halk Komiserliği* aracılığıyla yürüttüğü bu *devlet terörü* sonucunda Rusya'da Bolşevik Devrimi gerçekleştiren önder kadro da dahil olmak üzere Komünist Parti üyelerinin büyük çoğunluğu tasfiye edilmiş veya cezalandırılmıştır. Stalinizmin en gözle görülür yönünü *siyasal terör* olgusu oluşturmakla birlikte gerçek çekirdeğini nüfusun hayli geniş kesimlerine vahşet ve şiddetle muamele edilmesi, milyonlarca insana istisnai bir çap ve şiddette sömürü ve baskıya mutlak olarak boyun eğdirilmesi anlamına gelen *toplumsal terör* oluşturmuştur (Carr 2011:168). Bu dönemde düzmece iddianame ve itirafnamelerle on binlerce insan *rejim karşıtı, halk düşmanı, Sultan Galiyevci* ve *Troçkist* olmakla suçlanarak idam edilmiş, milyonlarca Sovyet vatandaşından ise kendine özgü bir sistem halini alan ve *gulag* adı

verilen çalışma kamplarına gönderilmek suretiyle hızlı sanayileşmede ucuz işgücü olarak yararlanılmıştır.²

Stalinizmi “sosyalizmin tek ülkede kuruluşunu kösteklemeye çalışan bütün yöneticileri temizleme hareketi” ve “büyük tehlikelerle karşı karşıya kalan bir ülkede devrimle karşı-devrim arasındaki mücadelenin bir yansıması” (Murphy 1996: 206- 210) olarak gören ve haklılaştıran yaklaşımlar olmakla birlikte Stalinizmin, Alman Nazi diktatörlüğü kadar koyu bir diktatörlük ve bir polis devleti olduğuna dair³ (Zileli 2010: 33) inanç daha yaygındır. Ama yine de Carr’ın da ifade ettiği gibi Stalin devriminin nereye kadar Lenin devriminin devamı, nereye kadar Rusya’daki ve dünyadaki koşullara cevaben bu devrimin tadil edilerek sürdürülmesi ve nereye kadar 1917 Ekiminin umutlarına ve amaçlarına ihanet olarak görülmesi gerektiği konusu hâlâ tartışmalıdır (Carr 2011: 38).

Bu araştırmanın amacı SSCB dışında çok eleştirilen bir lider olan Stalin ve onun uygulamalarına *içeriden* nasıl yaklaşıldığını ortaya koymaktır. Sovyet yönetiminin resmi bakış açısını yansıtan ortaöğretim tarih ders kitaplarında Stalin’in kişilik özellikleri, siyasi (politik), insani, sosyolojik ve uyguladığı yönetim tarzı açılarından Stalin döneminin incelenmesiyle SSCB yönetiminin Stalin’e bakış açısına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada *tarama modeli* (Karasar 1984: 79) kullanılmış olup, yazılı bir materyal olan ders kitapları üzerinde çalışıldığı için “araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini” kapsayan (Yıldırım ve Şimşek 2003:140) *doküman incelemesi* yönteminden yararlanılmıştır. Bu kapsamda SSCB döneminde Stalin’in başkanlığındaki bir komisyon tarafından yazıldığı iddia edilen ve 1950’li yılların ortalarına kadar Marksist ideolojinin Sovyet yakın tarihine resmi bakışını yansıtan eser olma özelliğini taşıyan *Bolşevik Partisi Tarihi* ile Stalin sonrası dönemden SSCB’nin yıkılışına kadar geçen sürede Azerbaycan ortaöğretim okullarında okutulan SSCB Tarihi ders kitapları genel bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan bu genel inceleme sonucunda ders kitaplarının Moskova’da yazdırılarak cumhuriyetlerin dillerine çevrilmek suretiyle bütün cumhuriyetlerde okutulduğu; ülkenin genel politikalarında değişikliklere gidildiği önemli tarihsel dönemler dışında ders kitaplarının önemli değişikliğe uğramadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Azerbaycan SSC’de okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşımı ortaya koyabilmek için *Bolşevik Partisi Tarihi* ile Stalin sonrasının kendine özgü dönemlerini temsil ettiği düşünülen *Azerbaycan Türkçesi* ve *Kiril alfabesi* ile yazılmış 1969, 1982 ve 1991 yıllarında basılmış üç farklı *SSCB Tarihi* ders kitabı ile Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazdırılan ve

1994 ile 2000 yıllarında bastırılmış iki farklı *Azerbaycan Tarihi* ders kitabından oluşan bir örneklem belirlenmiştir.

Ders kitaplarının incelenmesi sonucu elde edilen veriler bir nitel araştırma veri analizi yöntemi olan *içerik analizi* yoluyla değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Sonuç olarak elde edilen bulgular belirlenen *Azerbaycan SSC Tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* ve *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* şeklinde iki ana kategori altında toplanmıştır. Birinci ana kategori kendi içinde SSCB yönetiminin resmi bakış açısında meydana gelen değişimler vb. kendine özgü özellikleri nedeniyle *Kruşçev dönemi ve sonrasında tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* ve *Gorbaçov döneminde tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* alt kategorileri altında toplanarak Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yönelik olumlu ve olumsuz yaklaşımlar tespit edilip tartışılmıştır.

1. Azerbaycan SSC Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

SSCB'de ders kitapları üzerinde Komünist Parti'nin sıkı denetimi mevcuttu. Ders kitapları Moskova'da Komünist Parti'nin ideolojik denetimi altında ve resmi bakış açısına göre yazdırılıyor, daha sonra diğer cumhuriyetlerin dillerine çevrilerek tüm SSCB okullarında okutuluyordu. SSCB okullarında eğitim sisteminin kurulmasından itibaren genel olarak iki türlü tarih dersi okutulmaktaydı. Bunlar *Kadim Dünya Tarihi*, *Orta Asırlar Tarihi*, *Yeni Tarih* ve *En Yeni Tarih* alt bölümlerinden oluşan *Genel Tarih* ile Rusya'da gerçekleşen Şubat 1917 devriminden ders kitabının basıldığı yıllara kadar geçen sürede SSCB'nin iç siyasi, iktisadi ve toplumsal gelişmeleri ile dış politik gelişmelerin ele alındığı *SSCB Tarihi* dersleridir.

Bolşevik Devriminden sonraki yaklaşık on yıllık sürede SSCB'de ümmet ve millet temeline göre çalışan geleneksel tarihçiler ile yeni yeni yetişmeye başlayan Marksist tarihçiler bir arada çalışmalarını sürdürürken 28 Aralık 1928 – 4 Ocak 1929 tarihleri arasında toplanan *Tarihçi Marksistler Birinci Umum İttifak Konferansı* tarih biliminde ideolojik mücadelenin başlangıç noktasını oluşturmuştur (Ağayev 2006: 87). Asıl tartışma konusunu *Burjuva ve Küçük Burjuva Tarihçileriyle Mücadele* başlığının oluşturduğu bu konferans, eski nesil tarihçiler üzerinde baskı yaratmışsa da bunlara son darbeyi 1931 yılında Stalin'in *Proletaskaya Revolyutsiya* dergisine gönderdiği, Devrim ve Lenin'le ilgili konulara farklı açılardan yaklaşan, kimi tarihçi ve edebiyatçıları "Troçkist saçmalıkları el altından tarih ve edebiyata sokmakla" suçlayıp, bunların Bolşeviklerin en şiddetli tepkileriyle karşı-

laşmaları gerektiğini belirten *Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında* başlıklı makalesi vurmuştur (Stalin 1931: 43-47).

1930'lu yılların ortalarından itibaren Bolşevik rejimin ülkede hegemonyasını tamamen kurmasından sonra eski nesil tarihçilere baskı daha da artmış, tarihsel gerçeklere Marksist pencereden bakmayan tarihçiler *Pan-Türkist, Troçkist, Zinoviyeveci, Buharinci, milliyetçi ve yabancı devlet ajanı olmak* gibi argümanlarla suçlanarak hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ya da kurşuna dizilmişlerdir (Memmedov 2007: 217). *Ulus tarihi* yerine *vatan tarihi* anlayışının (elbette bu vatan SSCB vatanıdır) yerleştirildiği bu dönemde bizzat Stalin tarafından tarihi çalışmalar sansürlenerek ve çarpıtılarak tarihsel yorumlar siyasi rakiplere karşı kullanılacak “körelmiş bir siyasi araca” dönüştürüldü. Yeni oluşturulan bu tarih anlayışının dikkat çekici bir yönü Deli Petro ve Korkunç İvan gibi Rus Çarlığı'nın önemli şahsiyetlerinin övülmesiydi (Perry 2010: 49).

Stalin döneminin ele alındığı ilk eser 1938 yılında SBK(b) P Merkez Komitesi tarafından onaylanarak yayınlanan *Bolşevik Partisi Tarihi* isimli eserdir.⁴ Başkanlığını Stalin'in yaptığı SBK(b)P Merkez Komitesi'nin bir komisyonu tarafından yazılan bu eser SSCB'nin yakın tarihine resmi bakış açısını yansıtmaktaydı. Bu kitapta Rusya'da 1883 yılında başlayan Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurma çalışmalarından 12 Aralık 1937 tarihinde yapılan SSCB Yüksek Sovyeti seçimlerine kadar geçen süreçte SSCB'nin iç ve dış siyasi gelişmeleri ele alınmıştır. Kitapta genel olarak Bolşevik devrimi ve SSCB'nin kurulması sürecinde Stalin'in rolü olduğundan fazla gösterilmekte; buna karşılık söz konusu süreçte büyük yararlılıklar gösterdiği halde sonradan Stalin'in siyasi rakibi haline gelmiş olan şahsiyetler *sosyalizm karşıtlığı, ihanet ve provokatörlükle* suçlanmaktadır. Stalin dönemine genel yaklaşım, Troçki başta olmak üzere Buharin, Zinovyev ve Kamenev gibi parti içi muhalefetin önde gelen isimlerinin içeride büyük toprak sahipleri, burjuva milliyetçileri, Parti içindeki çeşitli sağ ve sol fraksiyonlar; dışarıda ise kapitalist ve emperyalist ülkelerin istihbarat örgütleriyle işbirliği yapmak suretiyle Stalin'in başarılı *kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirme* politikalarını baltalamaya çalıştıkları yönündedir. Kitapta vaktiyle Lenin ile birlikte Rusya'da devrimi gerçekleştiren ve ilk yönetici kadroyu oluşturan bu isimlerle ilgili olarak 1934-1937 tutuklama ve yargılamaları konusunda kesin olarak suçlayıcı hatta mahkum edici bir üslup kullanılmıştır. Kitabın genelinde özellikle muhaliflere karşı militanca ve hakaretamiz bir üslup hakimdir:

Bu katiller ve casuslar çetesinin şefi ve tahrikçisi hain Troçki'ydi. Troçki'nin yardımcılığını ve ajanlığını yapanlar ve onun karşı-devrimci di-

rektiflerini yerine getirenler, Zinovyev, Kamenev ve bunların Troçkist kuyrukçularıydı. Onlar Emperyalist ülkelerin saldırmaları halinde SSCB'nin yenilgisini sağlamak için çalışıyorlardı. Onlar işçilerin ve köylülerin devletin gözünde savaş bozguncuları haline gelmişlerdi; Alman ve Japon faşistlerin aşağılık uşakları ve ajanları haline gelmişlerdi (Stalin vd. 1976: 406).

Stalin'in ölümüne kadar geçen sürede SSCB'nin yakın tarihine yönelik resmi bakışını yansıtan temel eser olma özelliğini taşıyan *Bolşevik Partisi Tarihi* aynı dönemde yazılan başka tarih eserleri ve tarih ders kitaplarına da referans teşkil etmiştir.

Kruşçev Dönemi ve Sonrasında Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım: SSCB'de Stalin'in uygulamalarına yönelik resmi düzeyde ilk eleştiri 7 Eylül 1953 tarihinde SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreterliği görevine getirilen Nikita Sergeyeviç Kruşçev tarafından dile getirilmiştir. Kruşçev, Şubat 1956'da toplanan Komünist Parti 20. Kongresinin gizli oturumunda yaptığı konuşmasında Stalin'in kült haline getirilmesi başta olmak üzere Stalin ve uygulamalarını birçok bakımdan eleştirmiştir.⁵ Kruşçev'in bu çıkışından sonra ülkede okutulan tarih ders kitaplarından bazıları toplatılmış, Partinin izlediği yeni politik çizgiye uygun öğretim programları ve ders kitapları hazırlanmıştır (Paşayev-İskenderov 1977: 15). Kruşçev döneminde yazılan *SSCB Tarihi* ders kitabında Kruşçev'in 20. Kongre'de Stalin'e yönelik dile getirdiği eleştirilerin büyük kısmı hemen hemen aynı ifadelerle yer almaktadır. Bu ders kitabında "1936'da SSCB Anayasası, Ülkenin Siyasi Hayatı" başlığı altında Stalin'in meziyetlerinden bahsedildikten sonra onun SSCB'nin kazandığı bütün başarıların nedeni olarak gösterilmesi ve kült haline getirilmesinden duyulan rahatsızlık şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Uzun süre Parti Merkez Komitesi'nin Başkanlığı görevini yürüten İ. V. Stalin başlıca önder yöneticilerle birlikte Lenin'in vasiyetlerinin hayata geçirilmesi için aktif mücadele yürütmüştür. O, Marksizm-Leninizme sadıktı. Teorisyen ve büyük teşkilatçı olarak Partinin Troçkistlere, sağ oportünistlere, burjuva milliyetçilerine, kapitalist kuşatmasına karşı mücadelesine önderlik ediyordu. Stalin bu fikir ve siyasi mücadelesinde büyük nüfuz ve şöhret kazandı. Ancak büyük başarılarımızın tamamını sadece ona mal etmeğe başladılar. Komünist Parti ve Sovyet ülkesinin kazandığı başarılar, Stalin'e dizilen övgüler onun başını döndürdü. Bu şartlarda tedricen Stalin'in kişisel kültü oluşmağa başladı (Berhin vd. 1969: 229).

Aynı ders kitabında Stalin'in karakterinde kabalık, huzursuzluk, eleştiriye tahammülsüzlük ve aşırı şüphecilik gibi bir takım olumsuz yönlerin olduğu belirtilerek Stalin'in bu olumsuz yönlerini Lenin'in çok önceden fark ederek vasiyetinde dile getirdiği vurgulanmaktadır.⁶

Ders kitabında Kruşçev'in de 20. Kongrede eleştirdiği gibi Stalin'in *temizlik* hareketlerine gerekçe olarak sunduğu *Sovyet Birliği sosyalizme yaklaştıkça sınıf mücadelesi daha da şiddetlenecektir* tezi de eleştirilerek bu tezin gerek parti gerekse devlet içerisinde demokrasinin gelişmesine büyük zarar verdiği ve *sosyalist yasallığın* en kaba şekilde bozulmasına neden olduğu belirtilmektedir (Berhin vd. 229-230). Bu ders kitabında tıpkı Kruşçev'in 20. Kongre konuşmasında ifade ettiği gibi *temizlik* hareketlerinin herhangi bir şekilde Stalin'le aynı fikirde olmayanlara karşı organize edilen komploların sonucu olduğu ileri sürülmektedir:

Stalin'in ilahlaştırıldığı bir ortamda devlet güvenlik teşkilatlarının liderliğine geçmiş 'vazifeprest' Yezkov ve siyasi avanturist Beriya, Parti ve devletin lider kadrolarına karşı her türlü komployu tertiplemeğe başladılar. Asılsız iddianamelere dayanarak Parti ve devletin birçok başarılı görevlileri cezalandırıldı. Stalin'in ilahlaştırılması büyük zarar verdi. Lakin bu durum sosyalizm sistemi için sorun yarattıysa da bizim ileriye yönelik başarılı hareketimizi engellemedi (Berhin vd. 1969: 230).

Ders kitabında Stalin'in Partinin karar organlarını işlemez hale getirerek tek adam yönetimini kurmakla Lenin tarafından konulmuş *Parti ve devlet önderliğinin yüksek prensibi kolektifliğidir* ilkesini ihlal ettiği belirtilmektedir. Neyse ki Stalin sonrası dönemde SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi, Parti ve devlet hayatında Lenin tarafından konulmuş prensiplerin tekrar uygulanması için gerekli düzenlemeleri yapmış ve tek adam yönetimine son vererek parti organlarını tekrar işler hale getirmiştir. Ders kitabında genellikle Stalin döneminde *temizlik* hareketlerine maruz kalanlara yöneltilen *Sovyet devletini yıkmak, Parti karşıtı olmak, devlet aleyhine harekette bulunmak, yabancı sermayenin menfaatine çalışmak* gibi argümanların Kruşçev döneminde yön değiştirerek yıllarca devletin *temizlik* hareketlerini yürüten kurumun yöneticisi Beriya'ya yöneltilmesi ilginçtir: "İ. V. Stalin'in vefatından sonra siyasi avantürist Beriya'nın dış sermayenin menfaatini gözeterek Sovyet devletini yıkmaya yönelik canice, Parti karşıtı ve devlet aleyhine hareketlerinin ifşa olunması bu işe yardım etti. SSCB KP MK'nın 1953 yılının Temmuzunda yapılan plenyumunda Beriya Partiden

atıldı. Aralık ayında aynı canı ve çetesi Sovyet mahkemesi tarafından kurşuna dizilmeye mahkum edildiler”(Berhin vd. 1969: 339-340).

Kruşçev'in 20. Kongre gizli oturumundaki konuşmasında Lenin'in uzlaşmacı tavrını örnek göstererek “Stalin'in Troçki, Buharin ve Zinovjev gibi partinin önde gelen (muhalif) isimlerine karşı ılımlı ve uzlaşmacı bir tavır takınmamasını eleştirmesi ders kitabına yansımamış, aksine *Parti karşıtı olmak, Leninizmle idea birliğinden kopmak ve menşevizm saflarına geçmek* gibi gerekçelerle bu şahısların Komünist Parti'nin XV. Kurultayı tarafından Partiden atılmaları olumlu karşılanmaktadır (Berhin vd. 1969 :169-171).

Ders kitabında yukarıda sözü edilen eleştiriler dışında Stalin döneminin uygulamalarından olan zorunlu kolektifleştirme, hızlı sanayileştirme ve beş yıllık planların uygulanmasından övgüyle bahsedilmekte fakat bu başarıların karşılığında Sovyet halkının ödediği bedel üzerinde durulmamaktadır:

İşçi sınıfı ve kolhozcu köylüler *Üçüncü Beş Yıllık Planı* büyük bir ruh yüksekliği ile uygulamaya başladılar. *Uralmaşın*, sonra ise diğer müesseselerin yenilikçi işçileri *çok tezgahlılar* hareketına başladılar. Her bir işçi birkaç tezgahta çalışıyordu. Bunun sonucunda imalathanelerde işçilerin sayıları özgürlük ve verimliliği artırdı (Berhin vd. 1969: 242). *Beş Yıllık Plan* sonucunda Sovyet halkının maddi ve manevi hayat seviyesi yükseldi. Halk üretiminin her alanında sosyalizmin galibiyeti ülkemizde insanın insan tarafından sömürülmesini önledi. 1931 yılının başlarında SSCB'de işsizliğe tamamen ve kalıcı olarak son verildi ... *Kolhoz* sistemi köylüler arasındaki sınıf farkını ortadan kaldırdı. Sefalet ve yoksulluğa son verdi. Yoksul köylüler ve zayıf orta sınıflar kolhozlara dahil olarak devlet güvencesine kavuştular (Berhin vd. 1969: 199).

1982 yılında basılan 9. sınıflar için *SSCB Tarihi* ders kitabında Komünist Parti içindeki mücadelelere geniş yer verilmiştir. SSCB'de 1930'lu yılların ikinci yarısında muhaliflere uygulanan temizlik hareketleri (büyük kısmı kurşuna dizilmiştir) “muhalifeti fikri bakımdan darmadağın etmek” olarak nitelenerek bir anlamda legalize edilmekte, bu *kıyımı* gerçekleştiren kadro ise takdir edilmektedir: “Troçkici-Zinovjevci blokun ve Partideki sağ temayülün fikri bakımdan darmadağın edilmesinde M. İ. Kalinin, S. M. Kirov, S. V. Kosiov, V. V. Kuybişev, G. K. Orçonikidze, G. İ. Petrovski, İ. V. Stalin ve Komünist Parti'nin diğer başarılı yöneticileri önemli rol oynadılar” (Berhin ve Fedasov 1982: 320).

Kruşçev döneminde Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Kruşçev'in Komünist Partinin 20. Kongre gizli oturumunda Stalin ve uygula-

malarına yönelik dile getirdiği eleştirilere paralel bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu dönemde Stalin ağırlıklı olarak Komünist Parti'yi devre dışı bırakmak, Leninist prensiplerden sapmak ve kendisini SSCB ve Komünist Parti'nin üzerinde görmekle suçlanmaktadır. Ders kitaplarında asıl amacın Leninizmi hakim ve Komünist Parti'yi etkin konuma getirme olduğunun sık sık vurgulanması *Stalinizmle* mücadelede bir ürkeklik hali ve bu kurumlardan destek sağlama ihtiyacının hissedildiğini göstermektedir.

Gorbaçov Döneminde Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım: 10 Mart 1985 tarihinde SSCB KP Genel Sekreterliği görevine getirilen Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un aynı yılın nisan ayında ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ilerlemesini sağlamak amacıyla *Prestroika* (yeniden yapılanma) ve *Glasnost* (açıklık) politikalarını yürürlüğe koyması SSCB'de yeni bir dönem başlatmıştır. Bu politikalar tüm ülkede bir özgürlük rüzgarı estirmiş, toplumda o zamana kadar konuşulması ve tartışılması yasak olan konular tartışılmaya ve araştırılmaya başlanmıştır. Bu görece özgürlük ortamı tarih ders kitaplarında Stalin döneminin algılanış ve yorumlanışına da etki etmiştir. Bu dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Stalin dönemindeki uygulamalara yönelik eleştirilerin boyutunun ve dozunun arttığı; Parti içi mücadelenin kaybeden ve temizliğe uğrayan taraflarına karşı kullanılan dilin ise biraz daha yumuşadığı görülmektedir.⁷

Bu dönemde yazılan *SSCB Tarihi 11* ders kitabında Stalin döneminde uygulanan politikalara yönelik eleştirilerin kapsamında ve dozunda bir artış gözlenmektedir. Bu ders kitabında daha önceki ders kitaplarından farklı olarak sadece *kolektifleştirme* ve *sanayileştirme* alanlarındaki başarılar ile beş yıllık planların olumlu sonuçları değil, plan sonuçlarına ulaşabilmek için yürürlüğe sokulan ağır ceza yasalarıyla kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirmenin toplum üzerinde yarattığı olumsuz etkilere de yer verilmiştir. Sistemin tamamen plan hedeflerini sayısal olarak tutturmak için insan unsurunu ne denli göz ardı ettiğine 1939 yılında kolhozlarda çiftçilerin kendileri için ekip biçtikleri küçük arazilerin köylülerin ellerinden alınarak kolektifleştirilmesi, 1938 yılında işletme yöneticilerine işe 20 dakika geç gelen işçileri işten çıkarma yetkisi verilmesi, 1940 yılında ceza yasasında yapılan değişikliklerle işyerinden izinsiz ayrılma ya da mazereti olmadan işinin başında bulunmamanın "cinayet işlemekle" eş değer suç kabul edilmesi gibi örnekler verilmektedir. Bu duruma bir de siyasi veya kişisel husumet gibi nedenlerle yapılan asılsız ihbarlarla veya işyerindeki teknik nedenlerle bir hizmetin aksamasının insanları kolaylıkla çalışma kamplarına gitmelerine neden bildiği bir korku ortamını da eklemek gerekir. Bu durum çalışma kampları-

na gönderilenlerin sayısını hızla artırmış, yaratılan korku ortamı üretimi artırma çabalarını başarısız kılmıştır (Ostrovski vd. 1991: 6).

Ders kitabında Stalin döneminde devlet bürokrasisinin gittikçe büyüyüp hantallaşması, tarımsal üretimde zaten çok az olan kolhoz içi demokrasinin gittikçe daralması, Sovyetlerde işçi sınıfının, köylülerin ve aydınların temsilcilerine gittikçe daha az yer verilmesi ve Rus olmayanların yaşadığı bölgelerde bürokratik sistem oluşturulurken o bölgelerin etnik özelliklerinin göz önünde bulundurulmaması konuları eleştirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 114).

Kitapta İkinci Dünya Savaşı yıllarında olağanüstü zorluklara katlanan Sovyet halkının savaş sonrası dönemde halka karşı duyulacak minnettarlığın bir göstergesi olarak ülke genelinde özgürlük sağlanacağı, reformların başlayacağı, örneğin işe 20 dakikalık gecikmeyi cinayet işlemekle eşdeğer gören acımasız yasaların kaldırılacağı yönündeki beklentilerinin de boşa çıktığı dile getirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 109).

Stalin-ordu ilişkilerine bu ders kitabında önemli yer ayrılmıştır. Kızıl Ordu'nun 1937-39 yıllarında maruz kaldığı baskı ve temizlik sonucunda orduda eğitilmiş komutanların oranı yüzde yediye düşmüş, temizlikten kurtulan komutanlar ise aşırı cesaretsiz ve inisiyatif alamaz hale gelmişlerdir. Bu durum ders kitabında *senetler* başlığı altında yer verilen Almanya Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın Kızıl Ordu hakkındaki 14 Ocak 1941 tarihli bir raporuyla da desteklenmektedir.⁸ Ders kitabında İçişleri Komiserliğinin çoğu zaman yasaları da çiğneyerek Kızıl Ordu üzerinde baskı ve denetim oluşturduğu ve en küçük "kızıl asker"den mareşale kadar bütün Sovyet savaşçılarının hayatı ve kaderi üzerinde önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır. Stalin'in ordu üzerindeki baskısı İkinci Dünya Savaşı yıllarında da devam etmiş, savaş süresince birçok yüksek rütbeli subayı suçsuz yere cezalandırmıştır. Ders kitabında onun Kızıl Ordu'ya karşı sürdürdüğü bu tavrın orduda düzen ve disiplini bozduğu, komutanlara karşı itaatsizliğe neden olduğu ifade edilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 13-24).

Ders kitabında İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin'in *İşçi-Köylü Kızıl Ordusunun ve Askeri Donanmasının Yüce Başkomutanlığı* görevini kabul etmesi ve bütün yetkileri elinde toplaması Lenin'in daha önce kendisine yapılan böyle bir teklifi kabul etmediği de hatırlatılarak eleştirilmektedir.

Stalin döneminde 1941 Ağustosunda çıkarılan bir yasayla savaşta esir düşen komutan ve devlet görevlileri firari kabul edilerek ailelerinin hapsedilmesine başlanmıştır. Yine savaş sırasında esaretten kaçarak veya savaş sonunda özgür bırakılarak SSCB'ye dönen asker ve subayların bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı hapse atılmış, kalanlar ise ömürlerinin geri kalan

kısmını *şüpheli* olarak geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu durum ders kitabının *senetler* bölümünde Mareşal K. K. Jukov'un ağzından eleştirilmektedir. Jukov, bu uygulamanın esir düşen herkesi vatan haini olarak kabul etmenin esir düşen her Sovyet vatandaşının intihar etmesi gerektiği, bu durumun ise savaşta ölen milyonlarca insana, intihar etmiş milyonlarca insan eklenmesi anlamına geldiğini belirtmektedir (Ostrovski vd. 1991: 119-120). Stalin, savaştan sonra askerlerin nüfuzlarının artmasından çekinerek ordu üzerinde yeni bir operasyon başlatmıştır.

"İnzibati Bürokratik Sistemin Güçlendirilmesi" başlığı altında Stalin'in Komünist Parti'ye karşı uyguladığı *temizlik* hareketi *büyük terör* olarak nitelendirilerek, bizzat Stalin ve Beriya tarafından yönetilen teşkilatların bu baskıcı yönetim sisteminin kurulmasında önemli rol oynadıkları dile getirilmektedir. Ders kitabında Stalin'in ülkede tek adam yönetimi kurması da eleştirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 119).

Stalin döneminde bilim, sanat ve edebiyat üzerinde de ideolojik baskı kurulmuştur. Bu dönemde *tarih* alanında Stalin'in *SSCB Komünist (Bolşevik) Partisinin Kısa Tarihi* isimli eserde açıkladığı diyalektik materyalizmin ideolojileştirilmiş hükümleri; iktisadi bilimlerde ise yine kendisinin yazdığı *SSCB'de Sosyalizmin İktisadi Problemleri* adlı eserdeki görüşleri dayatılmaktaydı. Bu dönemde *tarih* mevcut düzene haklılık kazandıracak şekilde kurgulanıyor, ideolojik amaçlara hizmet etmeyen tarihsel adlar, olaylar ve devirler tarih sayfalarından çıkarılıyordu. Resmi söylem, sosyal gelişmenin sadece olumlu yönlerinin gözler önüne serilmesine izin veriyor; gazeteler kapatılıyor, müzik ve sinema eserleri yasaklanıyordu. *Kozmopolitizmle mücadele* adı altında Batı edebiyatı, müziği ve sanatıyla ilgilenenlere baskı uygulanması Sovyet halkının dünya medeniyetinden tecrit edilmesine neden olurken bizzat Stalin'in öncülüğü ile bütün alanlarda Sovyet ilminin tartışmasız üstünlüğünü iddia eden bir *ilmi tekebbürlük* hakim olmuştur (Ostrovski vd. 1991: 115-118).

Ders kitabında, yeni bir *kitlesel kıyım* hazırlığı yaparken Stalin'in ölümünün bu "büyük terörün ikinci neşrini" önlediği belirtilmektedir. Stalin'in ölümüyle ilgili kitapta şu değerlendirmeye yer verilmiştir: "Stalin'in ölümü ile bütün bir devir sona erdi. Öyle devir ki bu devirde aparata, ceza organlarına dayalı sistem inkişaf ediyor ve güçleniyordu. Sistem, siyasetin, iktisadiyatın, medeniyetin, ideolojinin bütün mesamelerine dahil oluyordu. Stalincilik ülke içinde ve dışında sosyalizmin gelişmesine büyük zarar verdi. Stalin'in ilahlaştırılması milyonlarca insanın şuurunda derin yer etmişti" (Ostrovski vd. 1991: 132).

Gorbaçov döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Stalin dönemi uygulamalarına *topyekün* bir eleştiri mevcuttur. Ders kitaplarında Stalin dönemi

ile ilgili haksız uygulamalara maruz kalmış şahsiyetlerin anılarına ve Kruşçev'in 20. Kongre'de yapmış olduğu konuşmanın bölümlerine bolca yer vermek suretiyle Stalin'in uygulamalarına yönelik eleştiriler bu belgelerle desteklenmiş ve güçlendirilmiştir.

2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

1980'li yılların sonlarına gelindiğinde iyice artan SSCB'yi oluşturan Cumhuriyetlerin birlikten ayrılma eğilimleri Azerbaycan'da da kendini hissettirmeye başlamıştı. Bağımsızlığa giden süreç, 23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSCB içinde) bağımsızlığıyla ilgili bir anayasa değişikliği yapılmasıyla başlamış, bunu 5 Şubat 1991'de ülkenin ismini Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirilmesi ve nihayet 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesi izlemiştir. Azerbaycan'da 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan ilk Cumhurbaşkanlığı seçimini Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey'in kazanmasıyla hemen her alanda milli politikalar uygulanmaya başlanmıştır.

Elçibey döneminde Azerbaycan Eğitim Bakanı Firidin Celilov'un 10 Eylül 1992 tarihli direktifi ile yeni öğretim programları ve ders kitaplarının yazılması yetkisi, Bakanlık bünyesinde oluşturulan *Olağanüstü İlmi-Metodik Kurula* verildi. Bu kurul bilim adamı, öğretmen ve uzmandan oluşan "Vahid İlmi-Metodik Kurulu (VİMK) oluşturarak yeni program ve ders kitaplarını hazırlamıştır. Bu dönemde o zamana kadar ders kitabı yayınlayan tek yayınevi olan "Maarif Yayınevi"nin yetersiz gelmesi nedeniyle 26 Aralık 1992'de daha sonra ismi "Tahsil" olarak değiştirilecek olan "Öğretmen Yayınevi" kurulmuş ve yayınevlerinin kitap basmaları için gerekli kağıt ihtiyaçları karşılanmıştır (Tahirzade 2004: 64).

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti okullarında SSCB'de olduğu gibi iki türlü tarih dersi okutulmaktadır. Bu dönemde SSCB dönemindeki SSCB Tarihi derslerinin yerini *Azerbaycan Tarihi* dersleri almış, *Genel Tarih* derslerinin ise içerikleri değiştirilerek okutulmasına devam edilmiştir. *Azerbaycan Tarihi* ders kitapları en eski devirlerden başlayarak çağdaş döneme kadar Azerbaycan'ın tarihini kapsadığından Azerbaycan'ın SSCB yönetimi altındaki dönemi de bu dersin konusunu oluşturmaktadır.⁹ Bu araştırmada Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinde okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşımı ortaya koyabilmek için Azerbaycan'da 1918-1991 yılları arasındaki tarihsel gelişmelerin, dolayısıyla Azerbaycan'ın Sovyet yönetimi altındaki döneminin ele alındığı 11. sınıflar için hazırlanmış *Azerbaycan Tarihi* ders kitapları incelenmiştir.

Bu dönemde yazılmış tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının Sovyet sisteminin mağduru olduğu, Azerbaycan'ın topraklarını sömüren, Azerbaycan halkına baskı uygulayan, haksızlık yapan ve özellikle Ermeniler karşısında ayrımcılığa tabi tutan ve aslında bu yönleriyle Rus Çarlığı'nın sömürge anlayışından farkı bulunmayan SSCB yönetimi ve Sovyet ideolojisi *düşman öteki* konumundadır. Bu dönemde yazılmış *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında Sovyet dönemindeki tarih ders kitaplarının aksine Stalin dönemindeki *hızlı sanayileştirme, zorunlu kolektifleştirme* ve *kitlesel terör* gibi uygulamaların toplumsal etkilerine geniş yer verilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 11. sınıflar için yazılmış ilk *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında Azerbaycan'da Sovyet ideolojisinin yerleştirilmesi ve özellikle Stalin'in SSCB'de tek adam yönetimini oluşturma sürecine geniş yer ayrılmıştır. Kitapta verilen bilgilere göre 1920'li yılların başlarından başlayarak 1939 yılına kadar devam eden *kitlesel temizlik hareketleri* sonucunda Komünist Parti içindeki eski komünistler ayıklanarak yerlerine Stalin idealarına sadık nesiller yerleştirilmiştir. 1930'lu yılların sonlarına gelindiğinde ise uygulanan şiddet, kitlesel kıyımlar ve ideolojik propaganda sonucunda halkın sınırlı da olsa sahip olduğu muhalefet imkanı ortadan kaldırılarak totaliter sistemin oluşması, parti diktatörlüğü ve Stalin'in kült haline getirilmesi süreci tamamlanmıştır (İsmayılov vd. 1994: 160-161). Sonuçta "İmparatorlukta" bütün hakimiyet Stalin'in; milli cumhuriyetlerde ise onun "canişinleri" olan Cumhuriyet Parti Merkezi Komiteleri Birinci Katiplerinin ellerinde toplanmıştır. Güçlü totaliter rejimin kurulmasında bizzat Stalin'e, Azerbaycan'da ise Bağirov'a bağlı olarak çalışan *Devlet Güvenlik ve İçişleri Komiserlikleri* önemli rol oynamıştır. Bu yönetim tarzında insanlara karşı güvensizlik, gizli izleme, düşünceleri denetim altında tutma ve sorgulama daha da artmış, toplumda genel bir şüphe ve korku havası yaratılmıştı. Bütün hâkimiyetin tek adamın elinde toplanmasına manevi yönden haklılık kazandırmak için aynı insanı ilahlaştırmak, her fırsatta ona övgüler dizmek, totaliter yönetim tarzını daha da güçlendirmenin araçlarından biri haline gelmiş; böylece Stalin'in yüceltilmesi "kitlesel psikoz" seviyesine çıkarılmıştı (İsmayılov vd. 1994: 235-236).

Azerbaycan'da uygulanan Stalin'in sosyalist modeli Azerbaycan'ın sosyal hayatının bütün alanlarında köklü değişikliklere sebep olmuştur. İktisadiyatın bütün alanlarının devletleştirilmesi, her şeyin ve herkesin parti denetimine tabi tutulması üretimin azalması; servetlerin devlet mülkiyetine dönüştürülmesi ise herkesin becerebildiği ölçüde devlet malını talan etmesi sonucunu doğurmuştur. Sonuçta hakimiyet ve mülkiyetten uzaklaştırılmış Sovyet halkı yalnız devletin istek ve taleplerini yerine getirmek için çalışan bir kitleye dönüşmüştür. Ülkede yoksulluk yaygınlaşırken diğer yandan devletin ideolojik aygıtları

tarafından zenginliğe nefret duygusu canlandırılmaya başlanmıştır. Bu ortamda çok geçmeden SSCB gibi tarihsel olarak demokratik gelenekleri olmayan bir ülkede *Parti aygıtı* devletin bütün alanlarına müdahale ve kontrol etme imkanlarını artırmış, Parti organlarının sadece yasa çıkarma ve yürütme değil, yargı işlerine de müdahalesi sıradan bir hal almıştır (İsmayılov vd. 1994: 163).

Ders kitabında Sovyet yönetiminin sanayileşme politikasını başarıya ulaştırmak için *halk düşmanı* ve *hain* olarak damgalanarak suçsuz yere mahkum edilmiş binlerce insanın işgücünden köle gibi yararlandığı da ifade edilmekte ve eleştirilmektedir.

Azerbaycan Tarihi ders kitabında Stalin'in SSCB genelinde uyguladığı baskıcı yönetim tarzının bir benzerinin Ocak 1934'te Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreterliği görevine getirilen Bağirov tarafından Azerbaycan'da uygulandığı dile getirilmektedir. 1935-36 yıllarında Moskova'da siyasi muhalefete karşı kurulan mahkemelerin benzerleri Azerbaycan'da da kurulmuş; 1937 yılında R. Ahundov, E. Garayev, S. M. Efendiyev, K. Musabeyov, K. Vezirov, D. Bünyadzade, E. Hanbudağov gibi eski parti liderlerinin içinde yer aldığı sözde *karşı-devrimci teşkilatın*, 1938 yılında da Gence'de *karşı-devrimci, casus, terörist teşkilatın* açığa çıkarıldığı açıklanmıştır. Ders kitabında bu süreçlerde *vatana ihanet, SSCB'yi yıkma ve kapitalizmi kurmaya çalışmakla* suçlanan eski parti elitlerinin sadece kendilerinin değil; yakınları, dostları ve akrabalarının da ağır bir şekilde cezalandırıldıkları bilgisine de yer verilmiştir:

Parti elitlerinin yok edilmesiyle başlayan kitlesel kıyım makinası kısa sürede yoksul tabakaları, etrafında olup bitenleri henüz anlayamayan işçi ve köylüleri de mengenesinde mahvetmeye başladı. Yüzlerce işçi, köylü ve aydın milliyetçilikle, halka ihanetle, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin istihbarat teşkilatlarıyla ilişkide olmakla suçlanarak ortadan kaldırıldılar. Suçlarını itiraf ettirmek için bu suçsuz insanlara İç İşleri Devlet Güvenlik organlarında ağır işkenceler yapılıyor, mahkeme sürecinde bütün yasalar çiğneniyor, 5-10 dakikalık mahkeme sonucunda onlarca insan en ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Sovyet ceza organlarının işkencelerine katlanamayan mahpuslar kendi yakın dostlarına karşı iftiralar yöneltiliyor ve böylece binlerce suçsuz insanın kanına giriyorlardı. Devlet liderleri binlerce insanın haksız yere mahvedilmesiyle yetinmeyip bazen bütün köyleri, bütün bir nesli Sovyet hükümetine karşı düşmanlıkla suçlayarak ata yurtlarından sürgün ediyorlardı. Kitlesel kıyım Azerbaycan aydınlarını da teğet geçmedi. Bunların en büyük "günahları" milliyetçilik, halk ve vatan sevgisi idi (İsmayılov vd. 1994: 159).

Aynı ders kitabına göre bu kitlesel kısımların asıl nedeni ülke ve Cumhuriyet dahilinde muhalefet teşkil edebilecek güçleri ortadan kaldırmak, halkın mücadele ruhunu kırmak, her şeyi ve herkesi parti iradesine ve onun şahsında Stalin'in şahsiyetine tabi kılmaktı. Nitekim 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde ülkede *Parti diktatörlüğüne* karşı çıkabilecek hiçbir güç kalmamıştı (İsmayılov vd. 1994:157).

Ders kitabında "Kolektifleşmenin Dehşetli Yılları" başlığı altında Sovyet döneminde özellikle Gorbaçov dönemine kadar okutulan ders kitaplarında büyük başarı olarak sunulan *kolektifleştirme* ve *hızlı sanayileşme* politikalarının toplumda yarattığı rahatsızlık üzerinde de durulmaktadır. Burada verilen bilgilere göre 1920'li yılların sonlarına doğru devletin uyguladığı sıkı iktisadi politikalar ve zorunlu kolektifleştirme uygulamaları hem tarımsal üretimin azalması hem de köylülerin ayaklanmaları sonuçlarını doğurmuştur. 1930 yılında Azerbaycan'ın Nuha-Zagatala, Nahçıvan ve Gence vilayetlerinde çıkan isyanların SSCB yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığı ders kitabında şu ifadelerle dile getirilmiştir:

Kolektifleştirme sırasında tüm köylüler SSCB'nin uzak bölgelerine sürgün ediliyor, binlerce insanın malına el konuyor, siyasi hakları ellerinden alınıyordu. On binlerce insan kolektifleştirmeye kurban gitmiş, kurşuna dizilmiş, suçsuz yere hapis cezasına mahkum olmuştu. Böylece 1929 yılından itibaren devletin uyguladığı kolektifleşme politikası Azerbaycan köyü için faciayla sonuçlandı. Binlerce insan ata topraklarından sürgün edildi, köyler dağıtıldı ve insanlar yok edildi. (İsmayılov vd. 1994:154)

Ders kitabında 1930'lu yıllarda Stalin'in müdahalesiyle Azerbaycan Türklerinin isminin *Azerbaycanlı*, Azerbaycan Türkçesinin ise *Azerbaycan dili* olarak adlandırılmaya başlanması, camilerin kapatılması ve dini tören ve bayramların kutlanmasının yasaklanması Azerbaycan halkını kendi tarihsel kökenlerinden ve milli değerlerinden koparma gayretleri olarak değerlendirilmektedir (İsmayılov vd. 1994: 164-165). Ders kitabında Stalin döneminde uygulanan *milliyetler siyaseti* eleştirilmektedir. Buna göre Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ bölgesinde yaratılan muhtar bölge Moskova'nın *parçala-hükmet* politikası çerçevesinde Kafkasya'da Türk, Ermeni, Gürcü ve diğer halkları karşı karşıya getirerek hepsi üzerinde hakimiyetini sürdürmek amacıyla bilinçli bir şekilde etnik çatışma bölgeleri yaratma politikasının bir örneğidir. Ders kitabında eleştirilen diğer bir konu SSCB Bakanlar Sovyeti'nin 23 Aralık 1947 tarihinde aldığı bir karara dayanarak Ermenistan SSC'de yaşayan 100 binden fazla Azerbaycan Türkü'nün 1948-1953 yılları arasında Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına göçürülmesi ve bunlardan boşalan topraklara da Ermenistan dışından getirilen Ermenile-

rin yerleştirilmesi konusudur. Gerek yukarıda bahsedilen uygulamalar gerekse Kafkasya'daki Türkçe yer adlarının planlı bir şekilde değiştirilmesi ders kitaplarında SSCB'nin alenen *anti-Türk* siyaseti izlediğini kanıtlayan örnekler olarak sunulmaktadır (İsmayilov vd. 1994:241-243).

Ders kitaplarında Azerbaycan'da “Komünist ideolojinin” bilim, edebiyat ve sanat üzerindeki baskılarının arttığı, özellikle tarih bilimi üzerinde bu baskının dayanılmaz bir hal aldığı belirtilmektedir:

Tarih ilmi üzerinde hâkim ideolojinin baskısı daha güçlüydü. 20. Yüzyılın tarihiyle ilgili araştırmalar daha 1938 yılında yayınlanan SSCB K(b) Partisi Tarihi'nin tam etkisi altında kalmıştı. Tarihsel gerçekler çarpıtılıyordu. Azerbaycan halkının etnik kökeninin öğrenilmesinde kasten karmaşa yaratılıyordu. ‘Kuzey Azerbaycan’ın Rusya’ya gönüllü birleştirilmesi’ şeklinde uydurmalar ileri sürülüyordu. Çarizme karşı halk milli bağımsızlık hareketleri, ‘milli burjuva partileri’ ve 1918-1920 tarihleri arasında yaşamış Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihi ciddi şekilde tahrif ediliyordu... Sovyet yönetim tarzına haklılık kazandırılıyor, tek partili siyasal sistemin toplum hayatının bütün alanlarında Parti hakimiyetinin, sosyal mülkiyetin ve sosyalist üretim tarzının doğurduğu sıkıntılar örtbas ediliyordu (İsmayilov vd. 1994: 237).

Azerbaycan Cumhuriyeti tarih ders kitaplarında genelde SSCB yönetimine, özelde ise Stalin dönemine genel yaklaşım bu sistemin Azerbaycan Türklerini mağdur ettiği, başta petrol olmak üzere her türlü yerüstü ve yer altı kaynaklarını sömürmesine rağmen sistemin kendilerine hak ettikleri ilgiyi ve değeri vermediği, hatta başta Ermenilere karşı olmak üzere ayrımcılığa tâbi tuttuğu yönündedir (İsmayilov vd. 1994, Gaffarov vd. 2000).

Sonuç

SSCB gibi devletin ve toplumun her alanını sıkı denetim altında tutan katı ideolojik bir ülkede devleti yöneten liderin kişisel düşünce ve tavırları devlet ve toplum hayatında hemen yansıma bulmaktaydı. Nitekim SSCB tarihinde Lenin'den sonra devlet yönetiminde bulunan Stalin, Kruşçev ve Gorbaçov düşünce ve uygulamalarıyla bir döneme damgalarını vurmuşlardır. SSCB tarihindeki bu üç farklı dönemin genel havası ve özellikleri ders kitaplarına da yansımıştır. Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin döneminden uzaklaşıldığı ve dolayısıyla *Stalinizmin* etkisinin zayıfladığı ölçüde Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerin dozu da artmaktadır.

Stalin dönemine resmi düzeyde ilk eleştiri 7 Eylül 1953 tarihinde SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreterliği görevine getirilen S.N. Kruşçev tarafından dile getirilmiştir. Kruşçev, Şubat 1956'da toplanan Komünist Par-

ti'nin 20. Kongresinin gizli oturumunda yaptığı konuşmasında Stalin'in kült haline getirilmesi başta olmak üzere Stalin döneminin birçok uygulamasını eleştirmiştir. Bu konuşmada Stalin'in karakterinden uygulamalarına kadar çok geniş bir alanda dile getirdiği eleştiriler büyük ölçüde dönemin tarih ders kitaplarına da yansımıştır.

Gorbaçov döneminde uygulanan *açıklık* politikalarının da etkisiyle resmi söyleme karşı gittikçe güçlenen eleştirel bakış tarih ders kitaplarına da yansımış, 1990 yılında yazılan SSCB Tarihi ders kitabında Stalin'in uygulamalarına yönelik eleştirilerin çeşidi ve dozu daha da artmıştır.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Sovyet ideolojisine ve SSCB yönetimine karşı topyekün bir eleştiri mevcuttur. Tarih ders kitaplarındaki genel yaklaşım SSCB'nin de Rus Çarlığı gibi işgalci ve sömürgeci bir devlet olduğu yönündedir. Stalin döneminde zorla kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirme çabalarının, baskıcı yönetim tarzının, milliyetler politikasının Azerbaycan'da yarattığı olumsuz etkilere geniş yer ayrılmıştır. Bu dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının genelde Sovyet rejiminin, özelde ise Stalin uygulamalarının mağduru olduğu, özellikle diğer halklar karşısında (özellikle Ermeniler) haksızlığa uğratıldığı yönündedir.

Açıklamalar

- ¹ Olga şu suçlamayı yapmaktadır: “Yirminci yüzyılın son yetmiş yılında, başarıya ulaşarak ya da ulaşmadan yenilgiye uğratılan bütün devrimlerin yenilgisinin ardında doğrudan ya da dolaylı olarak Sovyet bürokrasisinin ve onun *sosyalizm* adıyla insanlığa bulaştırdığı *Stalinizm* vebası vardır. Bu mikroptan arınmak, insanlığa yeni bir kurtuluş vaat etmenin ve sosyalizmin rönesansının ön koşuludur” (Zileli 2010: 246).
- ² GULAG: *Glavnoye Upravleniye Lagerey* (Ana Kamp İdaresi) kelimelerinin ilk harflerinden oluşan kısaltma. Kökeni Rus Çarlığı'nda on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar Sibiry'a işletilen zorunlu çalışma taburlarına dayanıyordu. Rus İhtilali'nin hemen ardından Sovyet sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1929'da Stalin Sovyetler Birliği'nin hem sanayileşmesini hızlandırmak, hem de ülkenin kuzeyindeki üç bölgeledeki doğal kaynaklarını yer altından çıkarmak için zorunlu çalışmayı uygulamaya karar verince kamplardaki mahkumlardan işgücü olarak yararlanılması yoluna gidildi. 1937 ve 1938'deki toplu tutuklamalarla kamplar hızlı bir genişleme dönemine girmiş, *Gulag*'ın büyümesi İkinci Dünya Savaşı ve 1940'lar boyunca devam ederek 1950'lerin başlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Milyonlarca insandan oluşan kitlesel bir zorunlu çalışma sistemi olan bu kamplar, Stalin'in ölümüyle yok olmuştur (Applebaum 2008). Batı kamuoyu kampların varlığı, boyutları ve yaşam şartlarıyla ilgili ilk bilgileri Aleksander Soljenitsin tarafından kaleme alınan ve ülkemizde de *Gulag Takım Adaları* ismiyle yayınlanan eserden edinmiştir (Soljenitsin 1974).

- ³ Slovaj Zizek'e göre Stalin dönemindeki tasfiyeler *faşist* şiddetten daha *irrasyonel* di. *Faşizm*'de hatta Nazi Almanyası'nda eğer muhalif politik eylemlere bulaşmamışsanız (ve tabii ki Yahudi kökenli değilseniz) hayatta kalmak ve normal gündelik yaşam görüntüsü vermek mümkündür; öte yandan 1930 sonlarında *Stalinizm* altında kimse güvende değildi. Herkes beklenmedik biçimde ihbar edilebilir, tutuklanabilir ve bir hain olarak vurulabilirdi. Bir başka deyişle *Nazizm irrasjonalitesi* Yahudi karşıtlığında, Yahudi komplosu inancında yoğunlaşmıştı; *Stalinist irrasjonalite* ise toplumsal bünyenin tümüne yayılmıştı (Zizek 2009: 120).
- ⁴ SSCB'de 1938 yılında *SBK(b)P'nin Kısa Kursu* adıyla yayınlanan bu eser ülkemizde *Bolşevik Partisi Tarihi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevikler) Tarihi: Kısa Ders* ve *Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi: Kısa Ders* isimleriyle yayınlanmıştır.
- ⁵ Kruşçev bu konuşmasında ana hatlarıyla Stalin'in şu özelliklerini ve uygulamalarını eleştirmiştir: Kolektif parti liderliği ilkesini ihlal ederek hem parti merkez komitesini, hem de bütün olarak bütün partiyi dikkate almaya son vermesi ve kendisini Partinin ve ulusun üstünde görmesi, aşırı derecede kaba olmak, *balk düşmanı* kavramını icat ederek kendisiyle aynı düşüncede olmayanları *devrimci yasaklı* normlarını da ihlal ederek en dayanılmaz baskıların kullanılmasını olanaklı kılmak, suçlananlara uygulanan fiziksel şiddetle elde edilen kendi kendini suçlayan itiraflarla geçmişte Parti çizgisini savunmuş bir çok suçsuz insanın kurban olmasına yol açmak, kitle halinde tutuklamalar ve binlerce insanın mahkum edilmesiyle, normal soruşturma ve yargılama olmaksızın verilen idamlarla bir güvensizlik korku ve hatta umutsuzluk ortamı yaratmak, kendi politik doğrularını kanıtlamak ve kitleleri harekete geçirmek yerine, baskı ve fiziksel yok etme yolunu seçmek, XVII. Kongrede seçilen Merkez Komitesininin 139 üye ve aday üyesinden 98'inin, yani %70'inin tutuklanması ve kurşuna dizilmesi, XVII. Kongreye katılan toplam 1966 delegenin 1108'inin tutuklanması, olağanüstü yöntemler için ciddi hiçbir nedenin bulunmadığı halde partiyi ve *NKVD*'yi kitle terörü kullanmaya sevk etmek, 1937-41 yıllarında kendi kuşkuculuğu nedeniyle ve iftira dolu suçlamalarla birçok askeri komutan ve Parti çalışanını yok etmek, kendi kendini büyük bir lider olarak popülerize etmesi, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet ulusunun kazandığı bütün zaferlerin Stalin'in cesareti, yiğitliği ve dehası yüzünden kazanıldığını halka aşlamaya çalışmak, Sovyet Devletinin uluslar politikasının temel Leninist ilkelerini ihlal ederek komünistleri ve komsomolcularıyla istisnasız bütün bir ulusu anayurtlarından kitle halinde sürgün etmek... (Kruşçev 1991).
- ⁶ Lenin 4 Ocak 1923 tarihinde vasiyetnamesine eklediği metinde Stalin'in çok kaba olduğunu, genel sekreterlikten alınarak yerine daha sabırlı, daha nazik, yoldaşlarına karşı daha dikkatli, daha az kaprisli birisinin getirilmesini tavsiye etmiştir (Carr 2011).
- ⁷ Gorbaçov döneminin genel havasının yansıdığı ders kitabı 1990 yılında yazdırılan ve 1991 yılında Azerbaycan SSC'de de okutulmaya başlanan B. P. Ostrovski, V. İ. Startser, B. A. Starkov, K. M. Smirnov tarafından 11. sınıflarda okutulmak üzere yazılan *SSCB Tarihi* isimli ders kitabıdır. İç kapak arka sayfasında kitabın iki yıl süreyle denemek amacıyla hazırlandığı ve 1990-91 ders yılında deneme sonuçlarına göre yeniden gözden geçirileceği belirtilmiştir. Ders kitabının başında "Öğrencilere" başlığı altında şu açıklamalara yer verilmektedir: "... *Yeni Tarih* ders kitabı elinizdedir. Bu kitapla size ülkemizin geçmiş elli yıldaki karmaşık, çelişkili geçmişine gitmeyi teklif ediyoruz. Bugün *açıklık* sayesinde o yılların olayları şiddetli, bazen acımasız tartışmalara konu olmaktadır. Yakın tarihimiz Sovyet halkının başarıları ve faciaları, ümit-

leri ve hayal kırıklıklarını bir arada barındırmaktadır. Bu kitap ülkenin geçmişini tam olarak aydınlatmayı iddia etmiyor. Şimdilik her şey aydınlanmamıştır ve hâlâ bütün konulara doğru ve net yanıtlar veremiyoruz” (Ostrovski vd. 1991: 4).

- 8 Almanya Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstihbarat Şubesi tarafından Kızıl Ordu'nun durumuna ilişkin hazırlanan bu belgede 1937 yılı yazında Tuhaçevski ile birlikte generalerin büyük bir grubunun kurşuna dizilmesiyle başlatılan *temizlik* sonucunda kısmen savaş tecrübesi olan üst kumanda heyetinin %60-70'inin telef olduğu, SSCB'nin yüksek askeri komuta kademesinde çok az tecrübeli ve eğitilmiş subay kaldığı, kıyıma uğrayanların yerlerine daha genç ve tecrübesiz komutanların atıldığı, büyük ve küçük kumanda heyetinde büyük eksiklikler olduğu bilgisine sahip oldukları belirtilmektedir.
- 9 Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan Tarihi dersi 6-11. Sınıflarda okutulmakta olup sınıf seviyelerine göre şu konuları kapsamaktadır: 6. Sınıf: Azerbaycan tarihinin en eski devirlerinden 3. yüzyıla; 7. sınıf: 3. yüzyıldan 11. yüzyılın ortalarına kadar; 8. sınıf: 11. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın 1. yarısına kadar; 9. sınıf: 17. yüzyılın 2. yarısından 19. yüzyılın 30'lu yıllarına (Türkmençay Antlaşması) kadar; 10. sınıf: 19. yüzyılın 30'lu yıllarından 1917 yılına kadar; 11. sınıf: 1918 - 1991 yılları arasındaki dönem.

Kaynaklar

- Ağayev, Elnur (2006). *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Applebaum, Anne (2008). *Gulag*, Çev. Ufuk Demirbaş. Ankara: Arkadaş Yay.
- Berhin, İ. B., M. İ. Belenki ve M. P. Kim (1969). *SSCB Tarihi: Sosyalizm Devri, Orta Mektepler İçin Ders Vesaiti*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Berhin, İ. B. ve İ. A. Fedosov (1982). *SSCB Tarihi 9*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Carr, Edward Hallett (2011). *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*. Çev. Levent Cinemre. İstanbul: Yordam Kitap.
- Eliyev, Veli vd. (2003). *Azerbaycan Tarihi: 6. Sınıf İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Gaffarov, Tahir vd. (2000). *Azerbaycan Tarihi: Umumtehsil Mekteplerinin 11. Sınıfları İçin Ders Kitabı*. Bakü: Çarşıoğlu Neşriyatı.
- İsmayılov, Eldar, Cemil Hesenov ve Tahir Gaffarov (1994). *Azerbaycan Tarihi 11*. Bakü: Öğretmen Neşriyatı.
- Karasar, Niyazi (1984). *Bilimsel Araştırma Metodu*. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık.
- Kruşçev, S. N. (1991). *XX. Kongre Gizli Raporu: Kişi Kültüne Karşı*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Pencere Yay.
- Lewin, Moshe (2008). *Sovyet Yüzyılı*. Çev. Renan Akman. İstanbul: İletişim Yay.
- Mahmutlu, Yakupvd. (2001). *Azerbaycan Tarihi: 8. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Mahmutlu, Yakup vd. (2004). *Azerbaycan Tarihi: 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Aspoligraf Matbaası.

- Memmedov, Hüsamettin (2007). "Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları". *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 215-220.
- Memmedov, Süleyman, Tofik Veliyev ve Ekber Gocayev (2004). *Azerbaycan Tarihi: 9. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Murphy, Jack T. (1996). *Stalin*. Çev. Celal Üster. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay.
- Olgaç, Ersen (2010). "Bitmeyen Tarih". *Stalinizm: Bir ideolojinin İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı. 189-248.
- Ostrovski, B. P. vd. (1991). *SSCB Tarihi: Orta Mektebin 11. Sınıfları İçin Ders Kitabı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Paşayev, Navruz ve Tahir İskenderov (1977). "Büyük Ekim ve Azerbaycan'da Tarih Tedrisinin İnkişafı". *Tarih-İçtimaiyat-Coğrafya Tedrisi* 5 (83) : 8-16.
- Perry, Matt (2010). *Marksizm ve Tarih*. Çev. Gül Tunçer. İstanbul: İletişim Yay.
- Reiman, Michal (1998). *Stalinizmin Doğuşu: İkinci Devrimin Arefesinde SSCB*. Çev. Bülent Tanatar. İstanbul: Metis Yay.
- Soljenitsin, Aleksander (1974). *Gulag Takım Adaları 1918-1956*. Çev. Selim Taygan. İstanbul: Nebioğlu Yay.
- Stalin, İosif Vissarionovich (1931). "Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında". *İnkılap ve Medeniyet Dergisi* 11-12.
- Stalin, Joseph ve Komisyon (1976). *Bolşevik Partisi Tarihi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevikler) Tarihi: Kısa Ders*. Çev. Süleyman Arslan. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay.
- _____, (1990). *Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi: Kısa Ders*. Çev. İsmail Yarkın. İstanbul: İnter Yay.
- Stalin, Josef (1992). "Bolşevizm Tarihinin Bazı Sorunları Üzerine: Proleterya Devrimi Dergisinin Yazı Kuruluna Mektup". *Leninizmin Sorunları*. Çev. Muzaffer Erdost. Ankara: Sol Yay. 434-448.
- Tahirzade, Adalet (2004). "En Büyük Başarımız Yeni Program ve Ders Kitapları". *Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan*. İstanbul: Da Yay. 61-70.
- Veliyev, T. T. vd. (1998). *Azerbaycan tarihi: 10. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2003). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Zileli, Gün (2010). *Stalinizm: Bir İdeolojinin İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Zizek, Slavoj (2009). *Biri Totalitarizm mi Dedi?* Çev. Halil Nalçaoğlu. Ankara: Epos Yay.

Approach to Stalin and His Applications in History Textbooks Used in Schools of Azerbaijan

Refik Turan*

Abstract

This research deals with how Stalin and his regime were approached in high school textbooks in Azerbaijan. Stalinist regime is one of the most controversial time periods in the USSR history and it is significant how this is represented in school books. The first formal criticism against Stalin and his applications was uttered by USSR Communist Party First Secretary Nikita Sergeyevich Kruşcev in closed session of Communist Party 20th Assembly organised in February 1956 and these criticisms were reflected in the history textbooks in a short period of time. An important increase in the criticisms in history textbooks against Stalin and his applications were realized in the Gorbachev era. It is understood that as time passed since the end of the Stalin era, in history textbooks used in Azerbaijan SSR high schools, the dose of criticism against Stalin and his applications increased. In his history textbooks used in high schools in Dependent Azerbaijan Republic, in general the critics become widespread towards USSR government and communist ideology in particular to the applications of Stalin era and it is also seen that the dosage of critics has in increased.

Keywords

Stalin, Stalinism, USSR, Azerbaijan, history textbooks

* Ministry of National Education, Çankaya Dr. Binnaz Ege- Dr. Rıdvan Ege Anatolian High School – Ankara / Turkey
refikturan76@hotmail.com

Подход к Сталину и его деятельности в азербайджанских школьных учебниках по истории

Рефик Туран*

Аннотация

Целью данного исследования является показать подход, показанный в азербайджанских школьных учебниках по истории к одному из широко обсуждаемых и критикуемых мировых лидеров, единолично правившего в СССР в 1924-1953 годах, Сталину и его деятельности. Первая критика Сталина и его деятельности на официальном уровне прозвучала со стороны Первого секретаря Коммунистической партии СССР Никиты Сергеевича Хрущева на закрытом заседании XX съезда Коммунистической партии в феврале 1956 года, которая в ближайшее же время нашла свое отражение в школьных учебниках. Значительное увеличение критики Сталина и его деятельности в школьных учебниках наблюдается в период Горбачева. В школьных учебниках средних классов по истории, преподаваемой в Азербайджанской Советской Социалистической Республики наблюдается, что чем дальше идет отдаление от сталинской эпохи, тем более увеличивается критика Сталина и его деятельности. В школьных учебниках средних классов по истории, преподаваемой в независимой Азербайджанской Республике, наблюдается еще большее увеличение и широкая критика правления СССР и коммунистической идеологии в целом, в частности событий сталинской эпохи.

Ключевые Слова

Сталин, сталинизм, СССР, Азербайджан, школьные учебники по истории

* Министерство образования, анатолийский лицей имени док. Бинназ Эге-док. Рывдан Эге – Анкара / Турция
refikturan76@hotmail.com